

BLI MEDVETEN OM HUR SPRÅKET LÅTER!

Medvetandehöjande övningar i fonologi kan vara vägen till djupare kunskaper om vårt språk. Tomas Riad, professor i nordiska språk vid Stockholms universitet, beskriver på ett lättillgängligt sätt hur du lär dig mer och kan pröva dig fram i klassrummet.

Kunskapsområdet fonologi – läran om ljudstrukturen – aktualiseras på flera håll i svenskämnen, som i läs- och skrivinlärning, språkhistoria, grammatik, sociolingvistik, dialektologi och flerspråkighet, därtill naturligtvis i uttal och läsning i svenska som andraspråksundervisningen. Också i samtal med bordsgrannar och kolleger kommer fonologin upp titt som tätt.

Varför tycker engelsmän och tyskar att svenskt tal låter sjungande? Uttalet av tomt-en och tomt-e-n är olika men vad är egentligen skillnaden? Det verkar som om ungdomen inte gör samma skillnad som jag mellan sista ljudet i dusch och första ljudet i tjuta, eller mellan ä-ljuden i fadäs och sådär? En del jag känner retar sig på det nya uttalet.

Tyst kunskap blir synlig

Vi producerar hela tiden språk och detta språk är fullt av systematik. Men vår kunskap om regelbundenheterna är i stor utsträckning tyst. Medvetandehöjande övningar som dem vi ska ägna oss åt här syftar till att göra den mest närliggande, tysta kunskapen tydlig för oss. Det är fråga om enkla övningar som snabbt tillgängliggör en hel del kunskap om språksystemet. Med en förhöjd medvetenhet om svenskans fonologi blir man bättre rustad att förstå hur svenskan ter sig utifrån, att ta till sig kunskap av mer akademisk typ, och att bedriva djupare analys av situationer där ljudsystemet är inblandat.

Det handlar alltså om att höja den fonologiska medvetenheten. Detta är en

”Varför tycker engelsmän och tyskar att svenskt tal låter sjungande?”

term som huvudsakligen används i samband med barns läsinlärning på modersmålet. I förskolan får man träna upp sin fonologiska medvetenhet huvudsakligen vad gäller vokaler och konsonanter. Detta görs som en förberedelse för den egentliga lästräningen. Syftet är att arbetet med att knäcka läskoden ska gå smidigt i skolans första årskurser. Barn som tränats i fonologisk medvetenhet lär sig nämligen att läsa snabbare i genomsnitt än dem som inte fått sådan träning (Lundberg m.fl. 1988).

Förmågan att manipulera

Fonologisk medvetenhet kan definieras som förmågan att manipulera de olika delarna i den fonologiska strukturen i det egna språket. Manipulation innebär i detta sammanhang exempelvis att kunna lägga till ljud till en form (råka > bråka, hall > hals) och att dra ifrån ljud från en form (smör > mör, kryp > kry) innan man lärt sig läsa. Hit hör också förmågan att hitta rimord, sortera ut ord som innehåller s, räkna stavelser med handklappning

och annat. Det svenska skriftsystemet är alfabetiskt och speglar påfallande troget det svenska ljudsystemet. Barnen har därför stor nytta av att i sitt sinne ha skapat tydliga gränser runt fonemen när de kommer till uppgiften att para ihop dem med bokstäver.

För dig som läser denna text är det numera omöjligt att testa fonologisk medvetenhet om vokaler och konsonanter. Ber man vuxna människor ta bort det första fonemet i brak och spelare kommer de inte kunna låta bli att se det skrivna ordet för sin inre blick och manipulera strukturen utifrån det. Det är vad automatiserad läsning på svenska gör med oss. Det finns därför inte så mycket mer fonologisk medvetenhet att vinna vad gäller fonem och fonemsekvenser hos den vuxne läsaren (beträffande modersmålet).

Övningar för att förstå språket

Men fonologisk medvetenhet gäller också prosodin, vilken inte påverkas särskilt mycket av en utvecklad läsförmåga. I det följande ska vi gå igenom några medvetandehöjande fonologiövningar som handlar om kvantitet, stavelsestruktur, betoning och tonaccent. Dessa övningar kan användas för den egna uppbyggelsen men går också fint att pröva i klassrummet.

KVANTITET. Betonade stavelser i svenskan är alltid långa. Längden manifesterar sig på två sätt: antingen är vokalen i den betonade stavelsen lång (lova, flöte) eller så är vokalen kort medan den direkt efterföljande konsonanten är lång (kolla, hästen). Vi har intuitiv kunskap om vilket ljud det

FOTO: UNSPLASH/ILLUSTRATION : ENIKÖ ARNELL-SZURKOS

Uttalet av tomt-en och tomte-n är olika, med vad är egentligen skillnaden? Genom enkla övningar kan vi snabbt lära oss mer om språkets system. Barn som tränas i fonologisk medvetenhet lär sig snabbare att läsa.

är som är långt i en given betonad stavelse så vi kan pröva saken.

Vi kan, utan att det känns konstigt, förlänga det långa ljudet (loooova, flöööote, kolllla, hässssten). Om vi däremot förlänger det (egentligen) korta ljudet så känns det fel (*lovvvva, *flötttte, *koooola, *häääästen). Man ska alltid prova båda sakerna. Då blir beskedet från intuitionen som tydligast. Nu vet vi hur vi ska ta reda på vilket ljud det är som är långt i en betonad stavelse.

STAVELSESTRUKTUR. Det finns flera saker att bli medveten om i stavelsestrukturen. Vi ska här nöja oss med två och vi börjar med den så kallade sonoritetsprincipen. Den innebär att de mest ljudstarka fonemen bildar stavelsekärnor. I svenska är det så gott som alltid vokaler som bildar stavelsekärna så situationen är tydlig. Redan små barn plockar upp sonoritetsprincipen när de klappar händerna en gång för

varje stavelse i sina namn (x = klapp): Hugo (x x), Natalie (x x x), Magdalena (x x x x), Bo (x). Med denna enkla övning höjer vi medvetenheten om antalet stavelser i ett ord.

Stavelser har också den egenskapen att de – om möjligt – ska inledas med en konsonant. Detta kallas för stavelseansatsprincipen och den tycks liksom sonoritetsprincipen gälla alla språk.

Medvetenheten om denna princip kan enkelt höjas genom att prova att intuitivt dela in ord i stavelser. Sätt in små tydliga pauser mellan stavelserna i katapult, gurka och topografi. Den spontana indelningen är ka.ta.pult, gur.ka och to.po.gra.fi, med en konsonant i början av varje stavelse (punkt markerar stavelsegräns). För att övertyga dig om stavelseansatsprincipens giltighet ska du också prova att producera stavelseindelningar som bryter mot intuitionen: *kat.ap.ult, *gurk.a och *top.ogr.af.i. Dessa

stavelseindelningar känns inte bra. När man blivit snitsig på att pejla sina intuitioner kan man ge sig på ord som terrass och kommissarie där stavningen försöker luras, eller panna och stappla där kvantitet och stavelseindelning behöver samarbeta.

BETONING. Den spontana fonologiska medvetenheten om betoningar brukar variera en del. För många är det lätt att avgöra vilken stavelse som är betonad i enkla ord som bara innehåller en betoning (kamel, springer). Lite svårare är det att fastställa huruvida en given stavelse har eller inte har betoning. Hur är det med kommunalisering, röta, veranda och fläskfilé? Vilka stavelser är betonade i dessa ord? Det första test man kan göra här är att systematiskt flytta betoningen från stavelse till stavelse (KAMel, kaMEL; RÖta, röTA, osv). Uttala betonade stavelser lite extra starkt och obetonade stavelser svagt. När

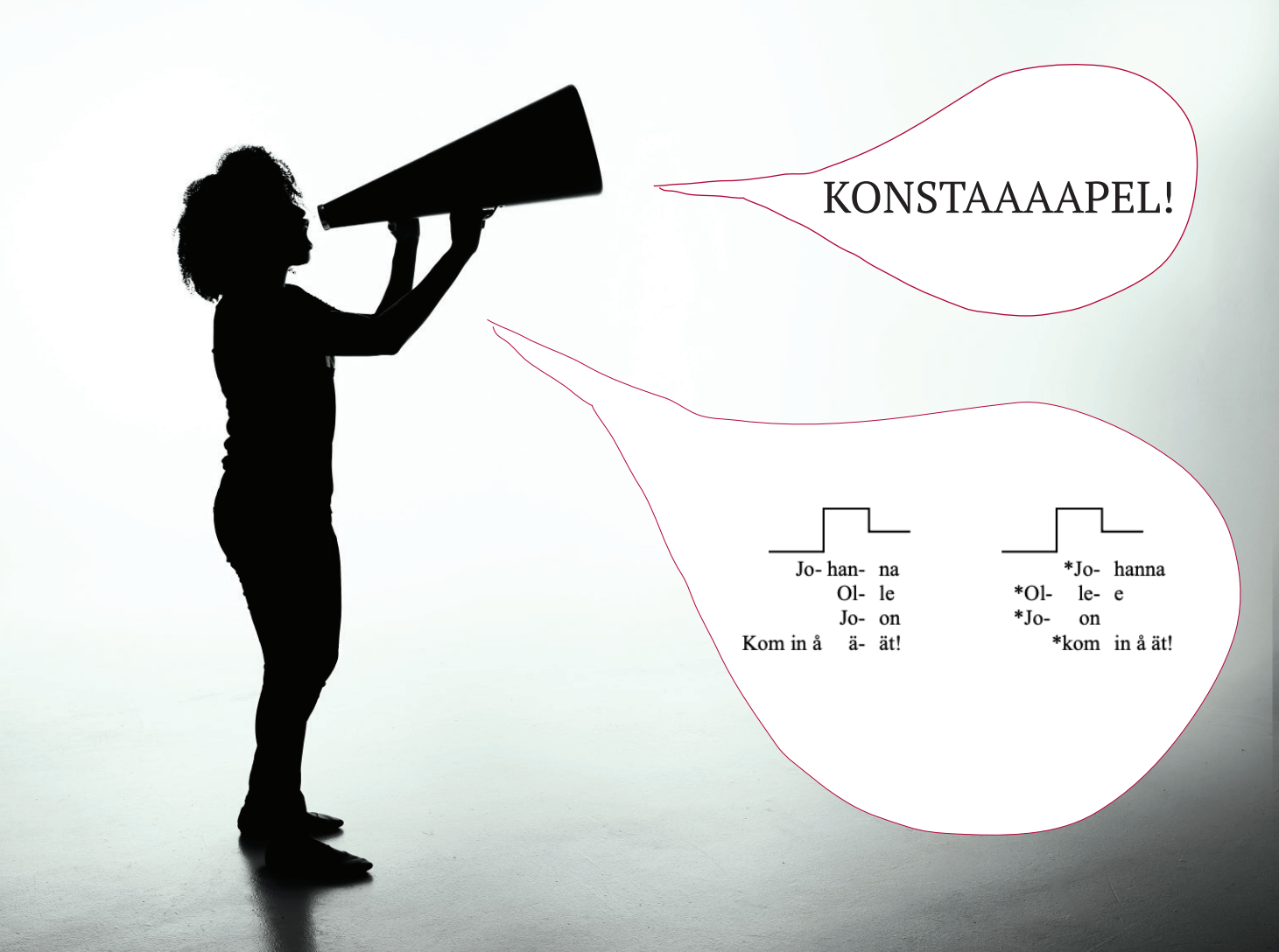

FOTO: UNSPLASH/ILLUSTRATION : ENIKŐ ARNELL-SZURKOS

Ropmelodin har två obligatoriska toner, den höga och den mellanhöga. Prova själv att ropa dessa namn och meningar!

uttalet harmonierar med betoningsstrukturen ska det både låta och kännas rätt (om än överdrivet). När det inte harmonierar känns det mindre bra och låter fel.

Det andra betoningstestet är det så kallade roptestet. När vi ropar på någon som gömt sig eller som borde komma in och äta så använder vi en speciell ropmelodi (se illustrationen ovan).

Ropmelodin har två obligatoriska toner, den höga och den mellanhöga. Den inledande låga tonen är tillgänglig och användbar när det är många stavelser som ingår i ropet. Den höga tonen kan bara bäras av en betonad (och därtill accentuerad) stavelse.

Prova först de föreslagna ropen här ovan. Tänk dig sedan att du har en liten vovve som heter Konstapel, Katalog eller

”Det andra betonings-testet är roptestet.”

Människa som du ropar efter. Den stavelse som naturligast hamnar på den höga tonen är också den betonade.

Testa att systematiskt placera varje enskild stavelse på den höga tonen.

TONACCENT. För många är betoning och tonaccent svåra att skilja åt. Redan därför är det

på sin plats med en medvetandehöjande övning. Tonaccenterna ingår i språkmelodin (intonationen) och hur de låter varierar mellan dialekter i det svenska och norska språkområdet.

Eftersom kontrasten mellan accent 1 och accent 2 finns överallt kan envar jobba med just sin dialekt i denna övning. Man kan också passa på att jämföra dialekter i klassrummet när man övar, eftersom språkmelodi är en sådan tydlig signal om dialekt.

Övningen går ut på att man ska få skarpa

konturer runt de två melodierna så att man alltid kan identifiera vilken tonaccent ett givet ord har. Låt oss anta att du vill ta reda på tonaccenten hos följande testord: fattig, typisk, kräsen, gratis, mamma, mayo, rötter, päron, mogen och grenen. Innan du kan ta dig an dem behöver du öva på att lossa melodin från de lättmemorerade typorden solo för accent 1 och renar för accent 2.

Läs nu första raden nedan, högt, långsamt och med självförtroende. Behåll melodin konstant när du går från solo till hmhm och sedan till naana osv. Gör därefter likadant med andra raden.

accent 1 solo – hmhm – naana – solo – hmhm – naana

accent 2 renar – hmhm – naana – renar – hmhm – naana

Nu är du redo att ta dig an testorden. När du nu läser ska du stoppa in testordet i mitten, på båda raderna. Sedan läser du

FOTO: RICKARD L. ERIKSSON

Tomas Riad är professor i nordiska språk vid Stockholms universitet och ledamot i Svenska Akademien.

raderna och provar således båda accenterna på varje enskilt testord.

accent 1 solo – hmhm – naana – **fattig** – solo – hmhm – naana
accent 2 renar – hmhm – naana – **fattig** – renar – hmhm – naana

Den ena raden kommer att låta och kännas bra, den andra inte. När du får upp farten och börjar bli säker kan du korta ner raderna och gå direkt från typordet till testordet (solo – typisk – renar – *typisk).

Fundament för vidare insikter

Medvetandehöjande övningar som engagerar den intuitiva kunskapen om svenskans ljudstruktur kan ge ett fundament (ibland en trampolin) för vidare insikter i språket. När den fonologiska medvetenheten har höjts beträffande stavelsestruktur, kvantitet och betoning har man en plattform för att studera exempelvis de morfologiska mönster som hänger ihop med betoning och som varierar mellan etymologiskt olika delar i ordförrådet (SMÄLL-are kontra POSITION), eller det faktum att många ändelser vill stå alldes intill en betoning (PEPPr-ig) men inte längre bort (*SEnap-ig).

Man kan också närma sig frågan om vilka villkor som omgärdar den i många svenska dialekter vanliga variationen mellan d och r i uttryck som Vadåra!? eller Ge rej iväg! Sedan kan man ge sig på tonaccentvariationen mellan tusen och (för) tusan!, katten och katten (också)! och fundera på varför sammansatta namn ibland har olika prosodi för män (Jan-Åke) respektive kvinnor (Anna-Lena), ibland inte (Torbjörn, Gunbritt). När den tysta kunskapen slutar vara tyst blir den en resurs för vidare upptäckt, analys och kunskapsinhämtning.

*Tomas Riad
Professor i nordiska språk
Institutionen för svenska och flerspråkighet
Stockholms universitet*

LITTERATUR

Lundberg, I., Frost, J., & Petersen, O.-P.

1988. Effects of an Extensive Program for Stimulating Phonological Awareness in Preschool Children. *Reading Research Quarterly* 23(3), 263–284. <https://doi.org/10.1598/RRQ.23.3.1>

Riad, Tomas. 2022. Grammatisk problemlösning, satsanalys och medvetandehöjande fonologi. *Kompendium. SU*. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:su:diva-210987>

NATUR & KULTUR

Heldigital svenska med stor frihet

Uppdaterat och inspirerande innehåll – enligt Lgr22

Sv
Digilär Svenska & Sva 7-9

Sv
Digilär Svenska 9y

Täcker det centrala innehållet i kurserna Svenska 1, 2 och 3

Prova gratis på nok.se/digilar